

РОЗВИТОК ТЕОРІЇ І МЕТОДОЛОГІЇ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОРІЧЧЯ

Розглянуто поступ суспільно-географічної думки України в царині теорії та методології науки упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ сторіччя. Висвітлено внесок провідних українських вчених у розробку теоретико-методологічних основ суспільної географії. Проаналізовано наукові праці, що справили найбільший вплив на формування теоретико-методологічної бази сучасної української суспільно-географічної науки.

The development of theoretical and methodological socio-geographic investigations in Ukraine at the second part of XX – the beginning of XXI centuries is disclosed. The main Ukrainian scientists' investigations of socio-geographic theoretical and methodological fundamentals are explored. The influence of urgent scientific researches on the development of theoretical and methodological fundamentals of current socio-geographic science in Ukraine is analyzed.

Вступ. Постановка проблеми. Розробка теоретичних засад та методологічних положень має непересічне значення для успішного розвитку будь-якої галузі наукових знань. Вплив теоретико-методологічних досліджень на загальний хід розвитку кожної науки справедливо можна назвати визначальним. Проблеми теорії та методології нашої науки відігравали помітну роль в українській суспільній географії упродовж усієї другої половини минулого століття. Особливо почесне місце посідає досліджувана в даній роботі проблематика в період існування незалежної Української держави та утвердження нових відносин в усіх сферах життя українського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підвалинам та методологічним проблемам української суспільної географії присвячена чимала кількість наукових публікацій в різних періодичних та монографічних виданнях. Останнім часом побачили світ важливі теоретико-методологічні праці академіка М.М. Паламарчука, професорів М.Д. Пістун, О.Г. Топчієва, О.І. Шаблія та деяких інших дослідників. Завдячуючи науковим розробкам українських вчених чітко окреслено об'єктно-предметну сферу суспільної географії, розкрито науковий статус, визначено місце в системі наук, завдання та перспективи подальшого розвитку на сучасному етапі.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Метою нашого дослідження є висвітлення загальних особливостей та характерних рис розвитку суспільної географії в Україні упродовж досліджуваного періоду.

Завданням даної роботи виступає розкриття поглядів відомих українських вчених на зміст та предметну сутність суспільної географії.

Виклад основного матеріалу. Характерною рисою функціонування суспільної географії в Україні упродовж другої половини ХХ сторіччя була та обставина, що розвиток її теоретико-методологічних засад відбувався у руслі панівного в тодішньому Радянському Союзі районно-комплексного напрямку. Така ситуація тривала майже до початку 90-х років минулого століття, коли Україна здобула статус незалежної держави. Відтоді розпочалася розробка теоретичних основ і методологічних принципів сучасної української суспільно-географічної науки.

Наукові основи районного напрямку радянської економіко-географічної науки були розроблені основоположником економічної географії СРСР М.М. Баранським. Інший радянський вчений, М.М. Колосовський, розвинув у подальшому ідеї М.М. Баранського, доповнивши їх вченням про виробничо-територіальні комплекси. На основі синтезу поглядів цих двох дослідників і сформувався районно-комплексний напрям. Пізніше теоретичні положення даного напрямку розвивав у своїх працях московський економіко-географ Ю.Г. Саушкін, який вважав економічну географію наукою про «географічні відмінності в районних комбінаціях продуктивних сил, що виникають в процесі розвитку суспільства та освоєння ним природного середовища» [14, с. 621]. Таке трактування предмету економічної географії знайшло підтримку переважної більшості представників російської економіко-географічної школи (за незначним винятком) та провідними українськими науковцями радянського періоду (Д.І. Богорадом, О.Т. Дібровою, М.М. Паламарчуком, П.І. Першиним та ін.).

Найбільш поширеним в радянській економіко-географічній науці, починаючи з середини 50-х років ХХ ст. стало визначення економічної географії, прийняте II з'їздом Географічного товариства СРСР (1955 р.), згідно з яким: «економічна географія є суспільною наукою, що вивчає географічне розміщення виробництва (яке розуміється як єдність продуктивних сил і виробничих відносин), умови і особливості його розвитку в різних країнах і районах» [7, с. 97]. Проте дискусії стосовно предмету економічної географії тривали до початку 60-х років. Серед українських вчених даного періоду слід розглянути творчий доробок економіста та економіко-географа професора *Михайла Симоновича Волобуєва-Артемова*.

У 1948–1957 рр. М.С. Волобуєв-Артемов працював на посаді завідувача кафедри економічної географії Ростовського-на-Дону фінансово-економічного інституту. Провідним напрямком наукових студій вченого була розробка теоретико-методологічної бази економіко-географічної науки. Найвідомішою працею М.С. Волобуєва-Артемова, присвяченою предметному змісту нашої науки, є «Лекции по вопросам методологии экономической географии», яка являла собою підручник для студентів з курсу «Вступ до економічної географії». У ній викладено наукові підходи вченого до таких засадничих питань науки, як змістовна сутність та завдання

економічної географії, її зв'язки з іншими науковими дисциплінами. До суміжних з економічною географією наук вчений відносить фізичну географію, загальну історію та історію народного господарства, економічну статистику. Підкреслює особливу роль картографії для розвитку нашої науки та виняткову важливість карти у викладанні економічної географії. Значну увагу приділено основним науковим категоріям економічної географії (економіко-географічне положення, територіальний поділ праці, географічне середовище тощо). Наведена характеристика тогочасних концепцій зарубіжної економічної географії та висвітлено історичний розвиток економіко-географічної думки в дореволюційній Росії.

Економічну географію дослідник розумів як суспільну науку, яка «вивчає розміщення виробництва і територіальний поділ праці в конкретному фізико-географічному та історичному середовищі та досліджує закономірності, що управляють цими суспільними процесами» [3, с.4].

Узагальнюючи вищевикладене, зазначимо, що теоретичні погляди та наукові ідеї М.С. Волобуєва-Артемова мали непересічне значення для подальшого розвитку української економічної географії, відзначалися істотною науковою новизною та свіжістю думки. Слід визнати, що ім'я видатного вченого залишається маловідомим для широкого загалу. На сьогоднішній день в українській науці майже відсутні наукові дослідження, присвячені життєвому шляху, творчій спадщині та науковій діяльності вченого. Виняток становлять лише праці А.І. Доценка [5;6].

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років минулого століття наукові дискусії стосовно предмета економічної географії майже припинилися. Відбувається остаточна диференціація географічної науки на природничу (фізико-географічну) та суспільно-географічну складову. В методології радянської економічної географії остаточно утверджується монополія районно-комплексного напрямку, який зберігав свої панівні позиції фактично до кінця існування СРСР.

У післявоєнний період теоретичні засади та методологічні підвалини суспільної географії активно розроблялися багатьма науковцями та педагогами вищої школи. Найвагоміші досягнення у даній царині нашої науки мають такі українські вчені радянської доби, як *О.Т. Ващенко* та *М.М. Паламарчук*. З-поміж представників сучасної української суспільної географії, на нашу думку, найбільший внесок належить *М.Д. Пістуну*, *О.Г. Топчієву*, *О.І. Шаблію*. Впродовж усієї другої половини теоретико-методологічні дослідження в галузі суспільної географії здійснювали *С.С. Мохначук*, *К.П. Пяртлі*, *І.М. Рибачок*, *О.М. Смірнов* та інші вчені, а на сучасному етапі – *Г.В. Балабанов*, *А.П. Голіков*, *І.О. Горленко*, *С.І. Іцук*, *В.П. Нагірна*, *К.В. Мезенцев*, *Я.Б. Олійник*, *О.М. Паламарчук* тощо.

Загальноновизнаними лідерами української економічної (суспільної) географії упродовж 50 – 80-х років минулого століття були *О.Т. Діброва* та *М.М. Паламарчук*. У Західноукраїнському регіоні дослідження теоретичних та методологічних проблем економічної географії в даний період проводилися під керівництвом *О.Т. Ваценка*.

Протягом 50-х і до початку 70-х років XX ст. дослідження з суспільної географії в Україні очолював професор *Олексій Тимофійович Діброва*, який отримав вищу економічну та педагогічну освіту в Київському кооперативному інституті. У 1936 р. захистив кандидатську дисертацію, присвячену комплексному вивченню Бессарабії, а у 1959 р. – докторську на тему «Географія Української РСР». Упродовж 1959–1973 рр. вчений завідував кафедрою економічної географії Київського державного університету, викладав курс «Методологічні питання економічної географії». Зважаючи на об'єктивні обставини, О.Т. Діброві не вдалося досягти значних здобутків на ниві розробки теорії та методології суспільно-географічної науки. Проте він сформував власну наукову школу, представники якої (зокрема М.Д. Пістун) активно здійснювали та здійснюють нині дослідження в царині теоретико-методологічних основ суспільної географії.

Значний внесок у теорію та методологію української суспільно-географічної науки належить багаторічному завідувачу кафедри економічної географії Львівського університету імені Івана Франка професору *Опанасові Трохимовичу Ващенку*. Зокрема, в роботі «До історіографії питання про предмет економіко-географічної науки» О.Т. Ващенко у стислій формі висвітлює процес розвитку економіко-географічної думки, починаючи від М.В. Ломоносова. Там же він розглядає існуючі на той час визначення предмету економічної географії. Аналізуючи їх, автор зазначає, що кожне з наявних визначень склалося історично й містить певне раціональне зерно. Водночас науковець наголошує, що «жодне з них в цілому не відображає сучасного рівня розвитку складної цілісної системи суспільних географічних наук» [1, с.14]. Разом з тим в зазначеній статті вчений не виклав власного бачення предмету економічної географії, спонукаючи, таким чином, інших науковців до обговорення даного питання.

Непересічне значення для подальшого розвитку науки мала стаття «Розвиток економіко-географічної думки в Українській РСР (1917–1977 рр.)», написана у співавторстві з І.О. Горленко. Вказана праця стала узагальненням здобутків української економічної географії радянського періоду. З погляду нашого дослідження вона цінна авторською схемою класифікації економіко-географічних дисциплін, згрупованих у чотири підсистеми: 1) комплексних синтетичних дисциплін; 2) галузевих апалітичних дисциплін; 3) науково-методичних дисциплін; 4) загальноосвітніх дисциплін [2, с.10 – 21].

В останні роки своєї науково-педагогічної діяльності О.Т. Ващенко розробив струнку теорію територіально-виробничих комплексів різних типів і масштабів. Усі види комплексів були ним згруповані у два типи: галузеві і міжгалузеві та інтегральні. У свою чергу кожен з типів поділявся на регіональні та локальні комплексні утворення [8, с.33 – 125].

Можна справедливо стверджувати, що О.Т. Ващенко був одним з провідних вчених української суспільно-географічної науки післявоєнної доби, а його теоретико-методологічні праці продовжують становити неабияку наукову цінність та пізнавальний інтерес і в наші дні.

Вагоме значення для розвитку теорії та методології економічної географії мали також праці доцента Київського університету *І.М. Рибачка* «Вступ до економічної географії» (1969, 1973 рр.), почесне місце в яких посідає теоретико-методологічна проблематика. Автор розглянув погляди на предмет економічної географії II з'їзду Географічного товариства СРСР (1955 р.), а також М.М. Баранського, М.М. Колосовського та Ю.Г. Саушкіна. Основним змістом науки, на думку вченого, є «вивчення особливостей господарства (територіально-виробничих комплексів) – світового, окремих країн, районів, міст тощо» [13, с.6]. Економічну географію І.М. Рибачок відносив до економічних наук й вказував на її тісний зв'язок з фізичною географією та геологією, однак передусім – з політекономією, на закони якої вона спирається у своїх дослідженнях.

Розглядаючи систему економіко-географічних наук, доцент І.М. Рибачок виокремлював основи економічної географії (або загальну економічну географію), географію населення, географію природних ресурсів, регіональну економічну географію (соціалістичних, капіталістичних і країн, що розвиваються), галузеву економічну географію (промисловості, сільського господарства, транспорту, торгівлі, обслуговування). Запропонована схема була відображенням тогочасного стану розвитку економіко-географічних досліджень і мала позитивний вплив на подальший розвиток української економічної географії в руслі районно-комплексного напрямку.

У 70 – 80-ті роки ХХ ст. суспільно-географічні дослідження очолив академік *Максим Мартинович Паламарчук*, що мав базову економіко-географічну освіту (географічний факультет Київського університету). У 1964 р. вчений заснував і очолив Сектор географії при Інституті геологічних наук, а у 1970 р. організував в межах даного Сектору відділ теоретичних проблем економічної географії, який став важливим осередком генерування теоретико-методологічних ідей. М.М. Паламарчук створив потужну наукову суспільно-географічну школу. Значна частина його учнів та послідовників (Г.В. Балабанов, І.О. Горленко, С.І. Ішук, В.П. Нагірна, Я.Б. Олійник) проводять нині важливу роботу у галузі дослідження теорії і методології сучасної суспільної географії.

Теоретико-методологічні дослідження академіка М.М. Паламарчука чітко диференціюються в межах двох нерівномірних часових відрізків:

1. 70 – 80-х років – розвиток теоретичної бази економічної (згодом соціально-економічної) географії в рамках районно-комплексного напрямку радянської економіко-географічної науки;

2. 90-х років – розробка методологічних засад сучасної української суспільно-географічної науки.

За радянського періоду М.М. Паламарчуком було розкрито сутність економічної географії як науки, визначено її завдання та охарактеризовано перспективи подальшого розвитку. Він вивчав галузеву структуру економіко-географічної науки, виокремивши в її межах географію природних ресурсів, географію промисловості, географію транспорту,

географію сільського господарства, географію населення, географію обслуговування та географію світового господарства. Така схема повною мірою віддзеркалювала тогочасний стан і тенденції розвитку української економічної географії.

Важливою науковою роботою М.М. Паламарчука є посібник для вчителя «Географія Української РСР (з основами теорії)». У ній він розглядає погляди провідних російських вчених на об'єктно-предметну сутність економічної географії. Зокрема, вказує на певну застарілість для того часу визначення предмету економічної географії, запропонованого в середині 50-х років М.М. Баранським (вивчення господарської своєрідності країн і районів, вивчення просторових відмінностей в господарстві на земній кулі, тобто відмінностей від місця до місця, а також просторових поєднань у господарстві). Водночас вчений акцентує увагу на позитивній стороні останньої частини даного визначення. Зазначає також, що трактування економічної географії Ю.Г. Саушкіним як науки про складні динамічні територіальні системи продуктивних сил, що досліджуються в зв'язку з навколишнім середовищем – суспільним і географічним, залишає поза увагою систему територіальних виробничих одиниць. До останніх, на думку академіка, належать країни, економічні райони, підрайони, мікрорайони тощо.

Економічну географію М.М. Паламарчук розглядав як науку, що «вивчає територіально-виробничі комплекси і виробничо-територіальні системи, фактори та закономірності їх формування» [9, с.7]. Тут же науковець розкриває сутність двох визначальних категорій наведеного визначення – «територіально-виробничий комплекс» і «виробничо-територіальна система». Він стверджував, що економічна географія є суспільною наукою, водночас підкреслюючи, що «внаслідок диференціації вона перетворилась у складний комплекс наук, кожна з яких має свій об'єкт і методи дослідження, наукові кадри та значну спеціальну літературу» [9, с.5].

Упродовж 90-х років творчі зусилля академіка М.М. Паламарчука були спрямовані на обґрунтування теоретико-методологічної основи сучасної української суспільно-географічної науки. Засадничими в цьому напрямі слід вважати статтю «Соціально-економічна географія як наука та її значення для сучасної України» (1995 р.) та написаний у співавторстві з сином О.М. Паламарчуком посібник «Економічна і соціальна географія України з основами теорії» (1998 р.). У згаданих працях М.М. Паламарчук ставить за мету розкриття теоретико-методологічних положень соціально-економічної географії. В межах останньої автор виділяє економічну географію, соціальну географію та географію населення.

Водночас вчений вказував на ту обставину, що соціально-економічна географія не є тотожною, а лише становить основне ядро суспільної географії. До складу останньої М.М. Паламарчук відносив також політичну, воєнну, медичну, історичну, етногеографію. При цьому він зауважував, що теоретико-методичні основи обох наук є спільними. Суспільна ж географія (за автором соціогеографія), на думку видатного науковця, перебуває нині на

стадії становлення. Автор підкреслює, що «в літературі назва науки «суспільна географія» незвична, рідко вживається, а в сучасній програмі середньої загальноосвітньої школи ототожнюється з соціально-економічною географією» [11, с.10]. З приводу суспільної географії зазначається, що «вона включає, крім соціально-економічної географії, інші суспільно-географічні дисципліни, тому її доцільно називати, як це прийнято в розвинених країнах, соціогеографією» [11, с.10].

Спираючись на досвід власних досліджень, а також враховуючи загальний хід розвитку суспільної географії, М.М. Паламарчук запропонував наступне узагальнююче визначення соціально-економічної географії: «наука про територіальну організацію суспільства, про суспільно-територіальні комплекси, фактори їх формування, структуру, організацію і закономірності розвитку» [11, с.11].

Отже, М.М. Паламарчука заслужено можна назвати одним з творців сучасної української суспільної географії, чий внесок до загальної скарбниці нашої науки є особливо значущим. Його численні наукові праці, активна діяльність на науково-педагогічній ниві значною мірою сприяли остаточному переростанню соціально-економічної географії в суспільну та подальшому формуванню й утвердженню її теоретико-методологічної бази.

Наприкінці 70-х і протягом 80-х років відбулася методологічна трансформація традиційної економічної географії в соціально-економічну. Зазначений процес був викликаний посиленням уваги науковців до соціальної проблематики поряд із добре розвиненими вивченням географії галузей виробництва та районно-комплексними дослідженнями. В цей час значне поширення отримали такі соціально орієнтовані напрямки географічної науки, як географія сфери обслуговування, споживання, рекреації і туризму, пізніше культури, медицини, релігії тощо.

Теоретичні питання суспільної географії досліджував також доцент Київського університету *С.С. Мохначук*. Серед іншого, вчений розкрив зміст та значення економіко-географічного процесу, охарактеризував роль інформаційного підходу при дослідженні економіко-географічних об'єктів, порушив питання про необхідність управління географічними об'єктами, описав економіко-географічні комплекси та системи тощо.

Слід також зазначити, що упродовж 50 – 80-х років ХХ ст. вийшли друком праці теоретико-методологічного змісту, написані як російсько-радянськими дослідниками, так і науковцями країн Заходу. З-поміж них варто назвати роботи *Е.Б. Алаєва*, *В.О. Анучина*, *В. Бунге*, *З.Є. Дзеніса*, *Ю.Г. Саушкіна*, *Б.М. Семевського*, *П. Хаггета*, *Д. Харвея*. Усі вони більшою чи меншою мірою набули поширення в середовищі українських суспільних географів.

Після здобуття Україною у 1991 р. державної незалежності теоретико-методологічні дослідження вийшли на якісно новий рівень розвитку. Протягом 90-х рр. соціально-економічна географія як галузь наукових знань набула чітких рис суспільної географії. Виник і сформувався цілий ряд нових напрямків, пов'язаний з необхідністю вивчення нових видів людської

діяльності (митно-логістичний, геоінформаційний, ринково-географічний тощо). У зв'язку з новими реаліями виникла нагальна потреба в розробці теоретико-методологічних засад української суспільної географії на сучасному етапі її розвитку. Тобто йшла мова про формування (фактично відродження) національної суспільно-географічної науки.

Чільне місце у розв'язанні зазначеної проблеми посідають дослідження професора Київського університету *Миколи Даниловича Пістун*. Роботи М.Д. Пістун «Основи теорії суспільної географії» (1994, 1996 рр.), а також ряд статей вченого заклали фундамент для подальшого розгортання дискусій з приводу предметного поля української суспільної географії. В зазначених працях обґрунтовано зміст поняття «суспільна географія», сформульовано її основні завдання, чітко окреслено об'єкт і предмет нашої науки, визначено її місце в системі наук, висвітлено зв'язки з іншими науковими дисциплінами, розкрито внутрішню структуру самої науки.

Аналізуючи погляди ряду українських та зарубіжних дослідників, вчений приходить до наступного висновку: «географія є природничо-суспільною наукою, що вивчає територіальну і комплексно-пропорційну організацію обміну речовини, енергії та інформації між суспільством і навколишнім середовищем» [12, с.37]. Таке визначення акцентує увагу на рівнозначності природи і людського суспільства, підкреслюючи єдність та взаємозалежність двох найголовніших складових географічного знання. Суспільну географію автор характеризує як науку про територіальну організацію і комплексно-пропорційний розвиток матеріально-речовинних і духовних компонентів діяльності людини.

Окрему увагу професор М.Д. Пістун приділяє місцю суспільної географії в системі географічних наук, її зв'язкам з іншими дисциплінами, а також внутрішній структурі нашої науки. В цьому аспекті він розглядає підходи С.В. Калесника, Б.М. Семевського, О.Ф. Асланікашвілі, Ю.Г. Саушкіна та інших радянських дослідників. При цьому зазначає, що суспільна географія перебуває у тісному зв'язку не лише з фізичною географією, а й з системою економічних наук. Аналізуючи проблему співвідношення суспільної географії з регіональною економікою, називає останню «новим напрямом розвитку економічної науки, покликаним до життя потребами територіального планування народного господарства» [12, с.45].

Виняткове значення має розроблена вченим класифікація суспільно-географічних дисциплін. За повнотою відображення змісту М.Д. Пістун виокремлює наступні групи суспільно-географічних наук: загальні дисципліни; економіко-географічні (галузеві та регіональні); соціально-географічні (галузеві й регіональні); політико-географічні; культурно-географічні; управлінсько-географічні; інфраструктурно-географічні [12, с.46].

Проблему співвідношення аналізу і синтезу М.Д. Пістун вирішує шляхом поділу суспільно-географічного знання на аналітичні та синтетичні дисципліни. Першу групу утворюють напрямки, що вивчають окремі галузі

людської діяльності. Категорію синтетичних дисциплін складають країнознавчі, в тому числі районні, конструктивно-прикладні, теоретико-методологічні. В якості окремої групи виступають методичні дисципліни (курси-методи, різноманітні методики вивчення і навчання).

Окрему увагу автор приділяє аналізу та систематизації суспільно-географічних відношень і зв'язків, процесів та явищ. На його думку, усі існуючі суспільно-географічні зв'язки доцільно поділити на зовнішні та внутрішні, перші з яких є первинними [12, с.58]. Науковець розглядає підходи російського дослідника Е.Б. Аласва до вказаної проблеми. При цьому наголошує, що внутрішні суспільно-географічні відношення і процеси можна звести до двох великих класів – горизонтальних та вертикальних. Ознаками систематизації вчений називає територіальні масштаби та форми територіального зосередження діяльності людини.

М.Д. Пістун підтримує і розвиває погляди Е.Б. Аласва стосовно систематизації суспільно-географічних зв'язків. Водночас він пропонує власну класифікаційну схему, яка є логічним продовженням ідей російського науковця. Перш за все, вчений поділяє точку зору Е.Б. Аласва щодо існування трьох видів горизонтальних зв'язків (виробничих, соціальних і природних) та сформованих на цій основі вертикальних, або міжвидових зв'язків – виробничо-соціальних, виробничо- та соціально-природних. У межах кожної з названих груп виділено й описано окремі види зв'язків.

Суспільно-географічні процеси професор М.Д. Пістун диференціює за різними ознаками. Зокрема, за повнотою відображення суспільно-географічної якості виокремлює інтегральні, складні та окремі, або прості процеси. Беручи за ознаку суспільно-географічний зміст, вказує на відповідність таких процесів типу відповідних їм зв'язків. За територіальними масштабами вчений виділяє глобальні, регіональні та локальні; за рівнем пізнання функціональної структури об'єкта розглядає компонентно-, територіально-, вертикально- та хроноструктурні процеси. За рівнем розвитку дослідник розрізняє екстенсивні та інтенсивні, а за участю в географічному поділі та інтеграції праці – спеціалізовані та комплексуючі [12, с.63 – 67].

Одне з провідних місць в науково-педагогічній діяльності М.Д. Пістуна посідає вивчення історії розвитку української суспільно-географічної думки. Зокрема, вчений обґрунтував систему аргументів (чинників) формування української економіко-географічної школи, розкрив особливості становлення та подальшого розвитку суспільної географії в установах Національної Академії наук України, узагальнив економіко-географічну діяльність академіків Ф.О. Туманського та К.Г. Воблого. Запропонував авторський погляд на проблему територіальної організації навчально-наукової діяльності фахівців у галузі суспільної географії, детально описав Столичний макрорегіон суспільно-географічної діяльності. Охарактеризував також визначальні напрямки розвитку зарубіжної суспільної географії. Зазначеним питанням присвячено ряд розділів вищевказаної роботи «Основи теорії суспільної географії», низка наукових

статей у фахових виданнях, а також узагальнююча монографія «Розвиток суспільної географії в Україні у XX – на початку XXI сторіччя» (2009).

Отже, можемо стверджувати, що своєю наполегливою науковою діяльністю, працями теоретико-методологічного спрямування М.Д. Пістун значно розвинув і збагатив українську суспільно-географічну науку.

Одним з провідних українських суспільних географів сьогодення є професор Львівського університету *Олег Іванович Шаблій*. Почесне місце в його багатогранній науковій діяльності належить теоретико-методологічним проблемам суспільної географії. Фундаментальними є його праці «Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії» (2001 р.) та «Основи загальної суспільної географії» (2003 р.). Зокрема, в першій з них вчений детально розглядає проблемний підхід у науці, рівні та об'єкти наукового пізнання, онтологічний об'єкт суспільної географії, визначає предмет та конкретні об'єкти дослідження нашої науки, її зміст та функції. Розробляє внутрішню будову суспільної географії та аналізує її зв'язки з іншими галузями наукових знань.

Визначаючи об'єкт і предмет суспільної географії, дослідник виділяє окремо загальний (онтологічний) та конкретні об'єкти дослідження. Онтологічним об'єктом науки, з точки зору О.І. Шаблія, виступає «певний фрагмент (частина) реальності, на який спрямована її увага (рефлексія) і який опосередкований системою понять і категорій, а також методами дослідження» [17, с.20]. В якості такого об'єкту О.І. Шаблій називає людське суспільство в цілому чи окремі його частини. Конкретними об'єктами дослідження, на думку вченого, є «форми геопросторової (територіальної) організації суспільства в цілому чи його складових частин» [17, с.26]. До класичних форм такої організації відносяться економічні райони і держави (країни).

Велику увагу приділяє вчений розробці та обґрунтуванню внутрішньої структури суспільно-географічної науки. З цією метою він аналізує структурні схеми українських та зарубіжних науковців, зокрема, С.Я. Ниммик, С.Б. Лаврова, О.Г. Ващенко. На основі узагальнень названих підходів пропонує власну модель класифікації системи суспільно-географічних дисциплін. Перш за все він виокремлює теоретичне ядро (загальну теорію суспільної географії); блоки основних дисциплін, куди відносить географію населення і демогеографію, соціальну, економічну та політичну географію; блоки допоміжних дисциплін, до яких зараховує блок методик наукових досліджень та блок методик викладання і популяризації наукових знань. У складі кожного з названих блоків розрізняє «загальні», «галузеві» та «просторові» дисципліни.

Як окрему групу професор О.І. Шаблій виділяє суміжні дисципліни, тобто такі, що належать одночасно до географічних і до негеографічних наук. Дану групу дисциплін утворюють історична географія, історія суспільної географії, регіональна економіка, районне планування, геополітика, геоecологія, медична географія, військова географія тощо.

Окрім вищесказаного, О.І. Шаблій порушує питання самої назви нашої науки. В результаті роздумів над даною проблемою дослідник приходить до висновку, що термін «суспільна географія» рано чи пізно поступиться місцем терміну «антропогеографія» (або географія людини).

Розглянувши теоретико-методологічний доробок професора О.І. Шаблія, ми можемо з впевненістю назвати вченого одним з творців сучасної української суспільно-географічної науки. Разом з М.Д. Пістуном та О.Г. Топчієвим він належить до загальноновизнаних лідерів у царині розробки теоретичних засад та методологічних основ суспільної географії незалежної Української держави.

У процесі становлення сучасної української суспільної географії заслуговують уваги наукові праці професора Одеського університету *Олександра Григоровича Топчієва*. Його роботи «Терміни і поняття в економічній географії» (1982), «Основи суспільної географії» (2001, 2009) та «Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики» (2005) справедливо можна назвати засадничими для розвитку нашої науки.

Теоретико-методологічні зусилля О.Г. Топчієва спрямовані на розробку загальнотеоретичних положень та методологічних основ суспільної географії, методів суспільно-географічних досліджень, обґрунтування наукових засад територіальної організації суспільства, розкриття дефініцій «простору» і «часу» як фундаментальних наукових категорій, вивчення концепції геосистем у суспільній географії. Та першочергове місце у своїх наукових дослідженнях вчений відводить проблемі окреслення предметної області суспільної географії.

На основі власних досліджень вчений приходить до важливих узагальнюючих висновків стосовно наукового статусу суспільної географії. Об'єктом географії професор О.Г. Топчієв називає ландшафтну оболонку, предметом – просторову (територіальну) організацію ландшафтної оболонки [16, с.72]. Характеризуючи суспільну географію в рамках найбільш поширеного на сучасному етапі розвитку науки визначення як науку про територіальну організацію суспільства, він проте намагається визначити предмет її під кутом зору вчення про ландшафтну оболонку. Суспільну географію розглядає як науку про соціально-економічну організацію ландшафтної оболонки Землі [16, с.75].

Предметом суспільної географії, з точки зору науковця, є «територіальна (просторова чи геопросторова) організація суспільства та його основних складових – природно-ресурсного середовища, населення, інфраструктури, виробництва, соціальної й духовної сфер» [15, с.182]. Підтримує також найбільш узагальнене визначення нашої науки: «суспільна географія – наука про територіальну організацію життєдіяльності суспільства» [15, с.187].

О.Г. Топчієв висвітлює погляди українських та зарубіжних дослідників (Б.Б. Родомана, М.Д. Пістуна, О.І. Шаблія) стосовно проблеми класифікації суспільно-географічних дисциплін. Науковець пропонує такі класифікаційні ознаки: 1) напрямки досліджень, за якими виділяються покомпонентні,

комплексні, або макрокомпонентні та інтегральні дисципліни; 2) предметні представлення, відповідно до яких розглядаються геосферні та геосистемні дисципліни. Окрім того, виокремлює блоки теоретико-методологічних, методичних та допоміжних дисциплін.

Таким чином, наукові студії професора О.Г. Топчієва в ділянці теорії та методології суспільно-географічної науки охоплюють широке коло проблемних питань та справляють неабиякий вплив на подальший поступ української суспільної географії. Наукові праці вченого стали свого роду підбиттям підсумків досягнень теоретико-методологічних наукових досліджень на нинішньому етапі існування нашої науки, певним узагальненням її сучасного стану та тенденцій подальшого розвитку.

Розкриттю теоретико-методологічних проблем суспільної географії присвячена також спільна робота *А.П. Голікова, Я.Б. Олійника та А.В. Степаненка* «Вступ до економічної і соціальної географії» (1996). Зокрема, автори розглядають об'єктно-предметну сферу економічної та соціальної географії, сформулювали й охарактеризували визначальні методологічні принципи соціально-економіко-географічних досліджень, розкрили значення та сутність методів дослідження, що застосовуються у суспільній географії.

В якості об'єкта дослідження економічної та соціальної географії науковці визначають «просторову організацію антропосфери» [4, с.9], наголошуючи водночас на необхідності розрізняти «просторову організацію суспільства як інтегративного цілого» та «просторову організацію його складових – господарства, населення, інфраструктури тощо» [4, с.9].

Далі автори коротко висвітлюють погляди на предмет економічної та соціальної, тобто суспільної, географії й пропонують власний підхід стосовно предмету науки. В якості останнього вони називають просторову організацію суспільства. Економічну і соціальну географію вчені визначають як науку «про загальні та специфічні закони й закономірності територіальної організації суспільства, механізм дії та форми прояву їх у територіальних суспільних системах, що функціонують у просторово-часовому географічному просторі» [4, с.11]. При цьому наголошують, що дана наука поєднує в собі одночасно елементи географії, економіки та соціології і розкривають характер її взаємозв'язків з названими науковими дисциплінами.

До головних завдань економічної та соціальної географії автори відносять розробку наукових засад просторової організації суспільства, його вдосконалення, вивчення територіальних суспільних систем. Суспільну географію характеризують як складну наукову систему, що об'єднує галузеві, комплексні, комплексно-галузеві та регіональні дисципліни. У колективному посібнику авторів зроблено важливий крок в напрямку уточнення теоретико-методологічних основ української суспільної географії на етапі становлення самостійного державного та суспільно-політичного життя України.

Висновки і перспективи подальших розвідок. На розвиток теорії та методології української суспільної географії впродовж майже усієї другої

половини ХХ століття (до початку 90-х років) вирішальний вплив мав домінуючий в союзній державі районно-комплексний напрямок. До кінця 50-х – початку 60-х років не припинялися дискусії стосовно предметної сутності економічної географії.

Після розпаду Радянського Союзу Україна стала незалежною державою і перейшла до нової системи ринкових відносин. Тому основні напрямки суспільно-географічних досліджень були присвячені поглибленому вивченню трансформаційних процесів у національному господарському комплексі держави. На сьогодні одним з важливих завдань є забезпечення цілісності Української держави та допомога економічно депресивним, соціально напруженим чи екологічно небезпечним регіонам. Необхідно працювати над створенням умов для нормальної життєдіяльності українського суспільства як єдиної культурно-духовної, соціальної, екологічної та політичної спільноти. Одним з головних завдань є реструктуризація національного комплексу і розробка єдиної наукової бази функціонування українського суспільства. Важливо простежити ступінь відповідності духовного і матеріального рівня життя населення в регіонах з науково обґрунтованими економічними та екологічними негараздами. У цьому зв'язку потребують нового підходу теоретичні положення регіоналізації країни. Це стосується перш за все розробки наукових основ суспільно-географічного районування, уточнення основних принципів виділення районів, показників їх територіальної спеціалізації та комплексного розвитку в умовах ринкових відносин.

В процесі подальшої неминучої диференціації суспільно-географічного знання, виникнення нових та еволюції традиційних його галузей можемо прогнозувати ускладнення об'єктно-предметної сфери та змістовної сутності суспільної географії. Саме тому розробка теорії та методології науки завжди матиме величезне прикладне значення та неабияку практичну цінність для успішного розвитку суспільно-географічної науки на будь-якому етапі її існування та функціонування.

Список використаних джерел:

1. Ващенко А.Т. К историографии вопроса о предмете экономико-географической науки / А.Т. Ващенко // Экономическая география. – 1980. – Вып. 29. – С. 8–15.
2. Ващенко А.Т. Развитие экономико-географической мысли в Украинской ССР (1917–1977) / А.Т. Ващенко, И.А. Горленко // Экономическая география. – 1979. – Вып. 26. – Сс. 3–24.
3. Волобуев-Артемюк М.С. Лекции по вопросам методологии экономической географии [Курс «Введение в экономическую географию»]: [Учебник] / М.С. Волобуев-Артемюк. – Харьков : изд-во ХДУ, 1954. – 182 с.
4. Голиков А.П. Вступ до економічної і соціальної географії : [Підручник] / Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. – К. : Либідь, 1996. – 320 с.
5. Доценко А.І. Визначний український економіст та економіко-географ Михайло Волобуєв (Волобуєв-Артемюк) / А.І. Доценко. – К. : РВПС України НАН України, 2005. – 32 с.
6. Доценко А. Михайло Волобуєв (Волобуєв-Артемюк) – теоретик економічної географії та патріот України / А. Доценко // Історія української географії. – 2005. – Вип. 2 (12). – С. 27–33.
7. Известия Всесоюзного географического общества. – 1955. – Вып. 2.
8. Паламарчук М.М. Економічна географія Української РСР (з основами теорії) : [Посібник для вчителя] / М.М. Паламарчук. – К. : Радянська школа, 1975. – 309 с.
9. Паламарчук М.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії : [Посібник для

викладачів економічних і географічних факультетів вузів, наукових працівників, аспірантів] / М.М. Паламарчук, О.М. Паламарчук. – К. : Знання, 1998. – 416 с. **10.** *Паламарчук М.М.* Соціально-економічна географія як наука та її значення для сучасної України / М.М. Паламарчук // Український географічний журнал. – 1995. – № 4. – С. 7–12. **11.** *Пістун М.Д.* Основи теорії суспільної географії : [Навч. посібник] / М.Д. Пістун. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с. **12.** *Рибачок І.М.* Вступ до економічної географії / І.М. Рибачок. – К. : Вища школа, 1973. – 144 с. **13.** *Саушкин Ю.Г.* Основные вопросы экономической географии СССР / Ю.Г. Саушкин // Известия Всесоюзного географического общества. – 1953. – Вып. 6. **14.** *Топчієв О.Г.* Основи суспільної географії: [Навчальний посібник] / О.Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2001. – 560 с. **15.** *Топчієв О.Г.* Суспільно-географічні дослідження : методологія, методи, методики: навчальний посібник / О.Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – 632 с. **16.** *Шаблій О.І.* Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О.І. Шаблій. – Львів : Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 744 с.

Надійшла до редколегії 30.12.2010